

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

Інститут історії України

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Володимир ЛИТВИН
Олексій ОНИЩЕНКО • Френк СИСИН
Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Віталій ТЕЛЬВАК
Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 10

Книга II

Серія

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ

(1930–1934)

Серія

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

(1924–1930)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ВИДАВНИЦТВО

“СВІТ”

2015

УДК 94(477)
ББК 63.3(4 УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою "Українська книга" 2015 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядкування, передмова, коментарі:
Оксана ЮРКОВА

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-922-7 (Т. 10. Кн. II)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2015
- © Інститут історії України НАН України, 2015
- © Юркова О.В., упорядкування, передмова, коментарі, 2015
- © Видавництво "Світ", дизайн та художнє оформлення, 2015

РОЗДІЛ I

ІСТОРИЧНІ
ТА ІСТОРИОГРАФІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ

ВІКОПОМНА ДАТА

Незадовго сповниться півстоліття з дня страчення “російських тирановбивців”, або “винувників события первого марта”, як їх називано офіційно. 3 квітня ст[арого] ст[илію] 1881 року о год 9 і 50 хв ранку на петербурзькім гіподромі, т. зв. Семенівськім плацу, повішено Миколу Рисакова, Андрія Желябова, Тимофія Михайлова, Миколу Кибальчича і Софію Перовську (в сім порядку вичислено їх імення в офіційнім повідомленні).

Виконавчий комітет “Народної волі” зафіксував сей факт у таких виразах: “3 апреля между 9 и 10 часом утра в Петербурге приняли мученический венец социалисты: крестьянин Андрей Желябов, дворянка София Перовская, сын священника Николай Кибальчич, крестьянин Тимофей Михайлов и мещанин Николай Рысаков”. Свого часу ся подія зробила велике вражіння. Небагато хто співчував актові “цареубийства”. Ліберальні круги оплакали кінець “диктатури серця”, надії конституції. Між нарід пущено таке пояснення, що се “господа убили царя” за те, що дав волю селянам. Але щире спочуття скільки-небудь свідомого громадянства, особливо молодежи, було з сими, що з почуття громадського обов’язку взяли на своє сумління такий тягар.

“Хто знає наше життя і обставини, в яких нам доводиться виступати, не кине на нас докору в неморальності, ні обвинувачення в нелюдськості (жестокости)”, — сказала на суді Соня Перовська як своє останнє слово. Але не треба було тих слів і не треба було ближче знати тих людей, щоб відчути моральні підстави сього виступу, і різні-преріжні голоси, від “зеленої молоді” до “найбільшого письменника землі Руської”, об’єднались тоді в однодушнім крику благання і zarazом остороги на адресу молодого царя: “Амністії”. Клич сей не був сповнений, і сих п’ятеро людей було страчено рукою ката.

З нагоди п’ятдесятиліття сеї жертви за визволення хочу нагадати, що з тих п’ятьох страчених було три українці і 2 великоруси. До них можна додати як безпосередніх учасників ще молодого поляка, а властиво спольщеного українця з Підляшшя¹ Гната Гриневецького, що загинув на місці, кидавчи бомбу на царя. Гесю Гельфман, що була засуджена на смерть, але по кількох тижнях очікування сеї кари була нарешті помилувана під натиском світової опінії і вмерла по кількох місяцях на каторзі. Юрія Богдановича, здається білорусина походженням, зловленого рік пізніше, що по кількох роках умер від сухит в Шліссельбурзькій одиночці.

¹ З Більського повіту Городненської губернії.

Народи Росії зложили людські жертви, щоб здійснити сей терористичний акт знищення всеросійського деспотизму. Але сей міжнаціональний характер акту мало був усвідомлений, він не був підкреслений так, як його всесословність, зазначена у вищенаведеній відозві Викон[авчого] комітету. Многонаціональність акту пройшла поза увагою, тому що самі учасники вважали потрібним підчеркнути загальнополітичне заінтересування в політичній визволенні всієї людності імперії без ріжниць національностей і країн. Драгоманов, публікуючи листа Желябова*, в котрім той з'ясував своє становище в українським питанні, висловив певного роду жаль і докір на адресу українців — учасників царевбивства, що ніхто з них не вважав потрібним у своїх декларативних промовах підчеркнути своє українське становище — месників за кривди, задані від російських деспотів саме українському народові. “Читаючи біографію Желябова, — писав він, — бачиш як впливали і на нього і українська кров — від матері¹, полтавської козачки, і вражіння української поезії й історії. Але між товаришами Желябова були й чистіші українці — тільки ні один з них не згадав своєї країни і свого народу — ні друком, ні в прилюдній промові! Така пресія — в данім разі не тільки самої офіційної школи, але й унітарних доктрин російських “офіційних соціалістів”, — кажучи словами Желябова!”² Тим не менше зістається фактом, що в тій революційній громадці, яка згладила в 1881 р. з світу російського царя, знайшлося щонайменше три українці — месники за свій край і нарід: син полтавської козачки Желябов, чернігівський попович Кибальчич (се, очевидно, той пречистий стопроцентний українець, згаданий у Драгоманова) і праправнучка останнього українського гетьмана — Соня Перовська.

З них найяскравіше в споминах сучасників і в ріжних власних свідченнях виступає Желябов — дійсно яскрава, барвиста постать “вічного революціонера”.

Ясно уявляємо собі те соціологічне середовище, з якого вийшов він — внук козачки і панського “дворового”. Наше письменство змалювало трагедію вільної козацької дівчини, що зав'язує світ собі і своїм дітям, виходячи за кріпака, і вона змалку стала відомою Желябову. “Бабка вічно плакалась: «І пощо я пішла в неволю»”, — згадує він у своїм автобіографічнім листі і відзначає вражіння, що зробили на його дитячу психіку — психіку будучого месника за кривду народну — жахливі події в батьківській родині: сестру його батька знасилувано; один з дядьків служив за локая в пана і з конюшні часто чулись його крики, коли його там били з панського наказу; другий утік, але кінець кінцем його зловлено і відставлено в кайда-

¹ Властиво баби, як виходить з автобіографічного листа Желябова, надрукованого в брошурі про Желябова заходом “Народної волі”, 1882, с. 4*.

² К біографии А.И.Желябова. — “Вольное слово”, 1882, № 39, с. 16, передр[укова-но] в II т. паризького “Собрания полит[ических] сочинений [М.П.Драгоманова]”.

нах до пана. Аж третій вийшов “за межі досягнення”, утікши до козаків на Туреччину. Їх небіж, малий Андрій, капризом свого пана перенесений до гімназії, блискуче проходить її і попадає до Одеського університету. Вржливий, експансивний, сотворений на провідника, людина многостороння з широким кругом інтересів, гарний оратор, мітінговець, він зараз же попадає у вир громадського життя — студентських історій і загальних інтересів. За участь у демонстрації проти проф. Богішича його на другий же рік виганяють з університету і адміністративно висилають до рідного села. Молодіж справляє йому й іншим подібним героям бучні маніфестаційні проводи, але, неважаючи на се, Желябову на наступний рік вдається вернутись до Одеси. Сим разом він захоплений не тільки студентськими справами, але вступає до революційного гуртка звісного українського революціонера-народника Фелікса Волховського. Займається революційною пропагандою між робітниками і селянами, “іде в нарід”. Заразом попадає між українську інтелігенцію, ставши домашнім учителем до сім’ї одеського городського голови С.С.Яхненка — члена славної української фірми Яхненків-Симиренків. З сею сім’єю попадає до Києва, потім до Городища — де наоколо заводу Яхненків-Симиренків куп[ч]илась українська й російська культурницька і революційна братія — служив П.П.Чубинський, культивувався пам’ять великого Кобзаря, котрого твори вийшли 1860 р. “коштом Платона Симиренка”, а заразом працювала на різних посадах і займалась агітацією революційна молодь. В сім окруженні Желябов українізувався, тісно зв’язавшись з родиною Яхненків-Симиренків, оженившись з Ольгою Семенівною Яхненківною, і вступив до одеської “Громади”. “Захоплення козаччиною характеристичне для Желябова”, — завважає з сього приводу його біограф. “Воно у нього лишилося і на потім, а виявлялося не в самім тільки замилюванні в українських піснях. Кілька літ пізніше у Петербурзі, в переддень терористичного акту, він не спав цілу ніч, зачитавшись “Тарасом Бульбою”. Вибрав собі і конспіративне ім’я “Тарас”. А коли поліція влізла 1881 р. до його помешкання, серед невеликої пачки його книжок знайшлась і нова студія В.Антоновича про гайдамаччину*.

Перед Желябовим у сім часі простелилась гладка стежка безжурного культурного життя — його знайомі з сеї доби характеризують як людину широко освічену, впливову і поважану в тих інтелігентних кругах, де він обертався. Дуже гарний з себе, він звертав на себе увагу природженою величавістю і авторитетністю своєї поведінки, незвичайно сугестивною силою своєї індивідуальності. — “Ясні сині очі, велике чоло, невеличка борідка, широка постать — вище середнього зросту, гордовата постава, поривчастий, нервовий хід”, — описує його з сих часів оден з приятелів. Але всі приваби життя відступають у Желябова перед ідеєю соціальної справедливості — “долгом перед народом”, як тоді говорилось. Він іде на село, господарить нарівні з селянами, змушує свою жінку також братись до роботи коло землі і “зближатися до народу”. Бідна його дружина — сама

селянського походження, але вже окультурена — в третім поколінні культурного життя, співачка і піаністка, працюючи по-селянськи на городі, згідно з бажанням чоловіка, гірко плакала, лежачи на межі і згадуючи своє фортепіано. Але у Желябова не могло бути ніяких компромісів з переконаннями, він віддавав себе без останку тому, що признавав у сей мент справедливим, і того ж ригористично вимагав від близьких людей.

При кінці 1870-[х] рр. він переймається ідеями боротьби за політичну волю, виступає як оден з провідників сеї течії на Липецькім з'їзді в червні 1879 р.*, входить до виконавчого комітету народовольців і весь віддається організації терористичних актів проти царя. Визначний політичний талант висував його на провідну ролю. “Можна з певністю сказати*: на чолі тимчасового революційного правительства або на чолі сильної революційної партії став би напевно А.І.Желябов. Се був єдиний безперечний кандидат на ролю диктатора революційної Росії. Він був роджений для сеї ролі, і як тільки на хвилю, перед кінцем, перед смертю піднявся над підпіллям, так його оцінила і зрозуміла в сій ролі і революційна, і реакційна Росія”¹. Але революційний темперамент загнав його в суточки терору. Він бере своєю спеціальністю терористичні акти. Переходить на нелегальне становище. Розходиться з ріднею, щоб її не компрометувати, рве всі старі зв'язки. Переводить підкопи під царський поїзд у листопаді 1879 р., потім у лютім 1880 р. під царську палату, нарешті організує березневий акт 1881 р. Несподівано попавши до рук прокуратури за 2 дні перед 1 березня, сам добровільно листом на ім'я прокурора відкриває свою участь, щоб бути приєднаним до товаришів. Використовує процес як політичну трибуну, щоб пояснити урядові й суспільності мотиви боротьби з царським режимом, щоб коли можна — завернути його з шляху реакції, страхом дальших терористичних актів, коли ні — усвятити в очах суспільства терористичну політику, і кінчить життя героїчною смертю разом з товаришами 3 (15) квітня.

Офіціальний протокол так записує першу заяву Желябова, коли другого дня після події його звели з Рисаковим. Коли йому було пояснено, що сталося, “Желябов з великою радістю сказав, що у революційної партії тепер велике свято, сталося велике добродійство для визволення народу, здійснилася мета партії. Від страчення Квятковського і Преснякова дні покійного імператора були пораховані: за ним слідкували навіть тоді, коли він їздив по інститутах. І він (Желябов) не взяв активної участі в атентаті тільки тому, що був позбавлений свободи, а морально вповні спочував сьому успішному “злодійству”.

Характеристична його декларація, дана на допиті, при звичайнім запитанні — “якої релігії”:

“Хрещений у православї, але православіє відкидаю*, хоч істоту науки Ісуса Христа визнаю. Ся істота його науки серед моральних

¹ Д.Заславский. А.И.Желябов, с. 4.

стимулів моїх займає почесне місце. Вірю в правду (істину) і справедливість цього віроучення і признаю врочисто, що віра без діл мертва єсть і кожен правдивий християнин мусить боротися за правду, за право пригнічених і немічних, і коли треба — за них постраждати: така моя віра... Я служив визволенню народу. Се єдине моє діло, котрому я служу всею моєю істотою”.

25 [березня] с[тарого] с[тилю] Желябов подав таку писану заяву:

“Вважаючи, що 1) наші вчинки*, віддані царським указом на розгляд особливому присутствію сенату, були звернені виключно против правительства, на шкоду його одного; правительство, як сторона пошкоджена, мусить бути признана стороною в сій справі заінтересованою і не може бути суддею в своїй справі; особливе присутствіє зложено з чиновників і обов’язане поступати в інтересах правительства, не за вказівками свого сумління, а за правительственными розпорядженнями, самовільно названими законами, — тому справа наша особливим присутствієм сенату не може судитися (неподсудна).

2. Вчинки наші повинні розглядатися як один з проявів тої одвертої, всіма признаної боротьби, яку рос[ійська] соц[іально]-рев[олюційна] партія багато вже літ провадить за права народу і людини проти рос[ійського] правительства, що силоміць заволоділо владою і силоміць затримує її по нинішній день. Єдиним суддею в сій боротьбі між соц[іально]-рев[олюційною] партією і правительством може бути весь руський нарід — через безпосереднє голосування, або — скорше — в особі своїх законних представників в Установчій зібранні, законно обранім.

3. Тому, що ся форма суду Уст[ановчих] Зборів для нас персонально нездійснима, а суд присяжних, не зв’язаний присягою служби одній з інтересованих у справі сторін, в значній мірі репрезентує сумління громадянства, — з огляду на вищесказане я заявляю, що справа наша непідсудна особливому присутствію правительствующого сенату, і вимагаю суду присяжних, глибоко переконаний, що суд громадського сумління не тільки винесе нам оправдання, як Вірі Засуліч, але й висловить нам признання вітчизни за діяльність особливо корисну”¹.

Ся апеляція до “громадського сумління” була глибоко похована в урядових архівах, се мусив передбачати сам Желябов і тому використав для інформації громадянства прилюдні засідання суду: проголосив довгу промову — дещо стримано, подекуди вуаліровано — щоб не дати собі відібрати голос, — але цілком зрозуміло для сучасного громадянства, пояснюючи мотиви свого виступу. Зарисований очевидцем його портрет під час сеї

¹ “Былое”, 1918, кн. 4–5, с. 284, підкреслення оригіналу.

промови гарно віддає характеристичне лице революціонера в момент високого напруження його інтелекту, нервову фізіономію провідника-трибуна¹.

Стенографічна судова запись заховала його політичну сповідь — його передсмертну агітацію. Замість боронити і вигороджувати себе, він вияснив увесь час позицію партії — хоч як суд збивав його на персональну оборону.

“Щоб зрозуміти ту форму революційної боротьби, до котрої звернулась тепер (наша) партія, треба пізнати сю теперішність у минулому партії, а се минуле есть — воно не довге літами, але багате досвідом. Коли вглянете до справоздань політичних процесів — до сеї розкритої книги Битія, ви побачите, що російські народолобці не завжди орудували бомбами (русские народолобцы не всегда действовали метательными снарядами) — що в нашій діяльності були юні дні, рожеві і мрійні, а що вони минули — в тім не наша вина. Перебравши різні спроби діяльності на користь народу, ми на початках 70-х років вибрали були становище робітника задля мирної пропаганди соціалістичних ідей. Се був рух, дуже невинний у своїх способах (движение, крайне безобидное по средствам своим), — але чим воно скінчилось? Воно розбилось виключно о ті безконечні перешкоди, що воно стріло: в'язниці й заслання. Рух цілком безкровний, що відкидає насильства, не революційний — а мирний, був задавлений...”

В 1873, 1874, 1875 рр. я ще не був революціонером, як се характеризує прокурор. Моїм завданням було працювати на користь народу, ширячи соціалістичні ідеї. Насильства я тоді ще не допускав, політикою цікавився мало, мої товариші ще менше. В 1874 р. в по-

¹ Віра Фігнер в своїх примітках до “Портретів народовольців” (“Былое”, [1918], [кн.] 4—5, с. 71)* заявляє, що сеї портрет — зарисований, як вона думає, В.Спасовичем, звісним адвокатом і письменником, — учасником процесу — не передає звичайного, так би сказати — буденного вигляду Желябова. Аскетичний вигляд сеї зарисовки не нагадує їй його. “Андр[і]в Ів[анович] мав атлетичну постать, гарно збудовану, а його голова була гарною головою типового російського селянина. Загальний вираз сеї постаті й лица — се була могутність (мощь), енергія і сила волі. Сірі очі мали вираз сміливий, а коли він жартував у товариській компанії, вони сипали іскри добродушного лукавства і жарту... Радість життя була характеристичною прикметою Желябова. Се був здоровий, міцний і цілком нормальний організм. Жодна нота надлому не відзивалася в нім. Іноді він міг пустувати й бавитися, як дитина, і кожде слово його дихало бадьорістю й енергією. Те ж саме виявляв і кожен його рух. Виходячи на вулицю, він зимою вбирив довге пальто, шляпу і випинав груди колесом. Ми посміювалися, що він у такім уборі виглядає на купця. Цілком руське лице робило його на вулиці досить непомітним, у кімнатах же його постать звернула б увагу кожного. Але в ній не було зовсім нічого витонченого: як сказано вже було, се був прегарний мужик, перетворений освітою і культурою”.

Можна до цього додати, що в слідчих зізнаннях Желябов умисно, очевидно, підчеркував своє “мужцтво”, підписуючись як “крестьянин А.Желябов”. Зарисунок же, зроблений у залі суду, незважаючи на критичні завваження В.Фігнер, не тратить свого значіння: таким його бачив портретист, і таким, розуміється, ніколи не бачили товариші перед тим, як він виглядав по тяжких переживаннях, під час незвичайних моральних і інтелектуальних напружень, на порозі смерті. Та й щодо давнішої зрівноваженості Желябова спомини близьких йому людей характеризують його відмінно від В.Фігнер.

глядах на державу ми справді були анархістами. Всі мої бажання обмежувались мирною діяльністю серед народу, і одначе я опинився в тюрмі — там і зреволюціонувався... Недовгий період мого перебування серед народу показав всю книжність, все доктринерство наших змагань, з другої сторони переконав, що в народній свідомості є багато такого, чого нам треба триматися і на нім до якогось часу спинитись. Вважаючи, що при перешкодах з боку уряду неможливо прищепити до народної свідомості соціалістичні ідеали в цілості, соціалісти перейшли в народництво. Ми постановили працювати для інтересів народу виходячи вже не з чистої доктрини, а на ґрунті інтересів народного життя, так як їх собі нарід усвідомлює”¹.

Се прикмета народництва. Від метафізичного мрійництва воно перейшло на позитивізм і трималось ґрунту — се основна риса народництва.

“Так змінився характер нашої діяльності, а разом з тим і способи боротьби: від слів прийшлося перейти до діла. Замість пропаганди соціалістичних ідей на перший план виступає агітаційне хвилювання народу, в ім’я інтересів ним усвідомлених. Замість мирного слова ми вважали потрібним перейти до фактичної боротьби. Така боротьба відповідає кількості нагромаджених сил. Спочатку ми постановили поспробувати її на дрібних фактах. Так ішло до 1878 р. В 1878 р., наскільки мені відомо, вперше з’явилася гадка про боротьбу радикальнішу, з’явилися наміри розв’язати Гордіїв вузол — так що подію 1 березня в її замислах треба покласти на зиму 1877—1878 рр.

Все штовхало й мене в тім числі на боротьбу з урядовою системою. Але ще літом 1878 р. я пробував на селі, працюючи між народом. Зимою 1878—1879 ситуація була цілком без виходу, і весну 1879 р. я пережив на полудні, зайнятий сими справами. Я знав, що й по інших місцях товариші клопочуться тим же, особливо на півночі — що на півночі се питання викликало навіть розходження в потайнім товаристві — організації “Землі й волі”, і частина організації ставить собі такі, власне, завдання, як я і мої товариші на полудні. Відси натурально вийшло наближення, що на Липецькім з’їзді перейшло в злиття...

Я брав участь у Липецькім з’їзді. Визначені були завдання не такі вузькі, як говорить прокурор: повторяти атентати, і коли вони не вдалися, за всяку ціну провести атентат успішний. Завдання, поставлені на Липецькім з’їзді, зовсім не були такі вузькі. Основна теза була така, що соціально-революційна партія, і я в тім числі, — се мое переконання — повинна віддати частину своїх сил боротьбі політичній. Визначено й практичний шлях — переворот насильний, через

¹ “Социалисты перешли к народникам. Мы решили действовать во имя сознанных народом интересов уже не во имя чистой доктрины, а на почве интересов, присущих народной жизни, им сознаваемых” — фраза досить неясна, я спростив її — так, як зрозумів. — М.Г.

конспірацію, а для того — організація революційних сил в найширшій розумінні. До того часу я не бачив потреби міцної організації, як і інші соціалісти, а вважав можливим працювати спираючись головню на власну ініціативу, на власну енергію і власне вміння. Се зрозуміло. Завдання було таке: усвідомити можливо найбільшу кількість людей, серед котрих доводиться жити. Організованість була потрібна тільки задля таких засобів, як книжки і їх доставка з-за кордону; друк їх у Росії організовано також. Все дальше не вимагало особливої організованості. Але відколи поставлено завдання перевороту — завдання, що вимагає величезних організованих сил, — ми, і я в тім, віддавались утворенню такої організації в далеко більшій мірі, ніж атентатам. З таких поглядів на потребу організації я після Липецького з'їзду пристав до організації, в центрі якої став Викоц[авчий] Комітет, і працював для поширення сеї організації: пильнував здійснити організацію єдину, централізовану, зложену з гуртків автономних, але з одним планом, в інтересах одної мети.

Підсумую сказане. Моє персональне завдання — мета мого життя було служіння загальному добру (служить общему благу). Довго я працював для сеї мети способом мирним, і тільки згодом мусив перейти до насильства. Переконання мої були такі, що я залишив би сю форму насильної боротьби, якби тільки з'явилася можливість боротьби мирної, себто мирної пропаганди своїх ідей, мирної організації своїх однодумців. В своїм останнім слові, щоб не лишати якихось непорозумінь, я сказав би ще: мирний шлях можливий. Я, наприклад, відмовився б від терористичної діяльності, коли б змінилися зовнішні обставини”.

В останнім слові він, одначе, не схотів розвивати сих гадок, навпаки пожалував, що взагалі що-небудь говорив на суді. Думаю, що се, власне, належало до сих пропозицій урядові — купити собі замирення зміною політики. Але все-таки ті програмні промови, що держали обвинувачені в прилюдних засіданнях, були важною політичною маніфестацією для свого часу. Невважаючи на те, що президент суду раз у раз переривав Желябова, розбивав йому промову, забороняючи говорити на загальні теми, тільки про себе персонально, — все-таки його промова робила незвичайно сильне вражіння, і не дурно в реакційних кругах гірко жалували, що обвинуваченому дано було змогу висловитися прилюдно.

В листі до Драгоманова, писанім в травні 1880 р., виясняючи потребу кооперації українських громадян з всеросійською політичною боротьбою, Желябов нагадував йому свої сходження і розходження з укр[аїнськими] національними кругами¹:

¹ Драгоманов надрукував його листа, пропускаючи ймення, і так його повторено в “Былому”, 1906, кн. 3. Я подаю переклад за оригіналом, що переховується в Ленінградському музеї Революції, інв. № 177.

“В[ельми]п[оважний] М[ихайле] П[етровичу]. Двічі прийшлося нам зустрінутись, тепер доводиться писати, а все в умовах незвичайно оригінальних. Пам’ятаю першу стрічу у Києві, в 1873 р., в помешканні Р. і Е.¹ Сидить купка старих-престарих нігілістів за шевським столом, в скупленні вивчаючи се ремество. Се знак “движення в народ” для чесного трудового життя. Програма журналу “Вперед” прочитана і признана за бажану. “Але яка дійсність?” — питає себе кожен і спішив порснути в невідоме народне море. Гарні були часи... Прийшла зима 1875–1876 р. В’язниці наповнилися людьми, сотки існувань перебито, але рух не вгавав, тільки способи боротьби змінилися, і на місце пропаганди наукового соціалізму премудрені досвідом перебіїці висунули на перший план агітацію словом і ділом на ґрунті народних домагань. Зрушилась тоді й українська громада і, лишаючись вірною свому основному принципіві народолюбства, задумала низку починів на користь рідної України. Тої зими ви вдруге приїхали до Одеси — збирати на “Громаду”, і ми побачилися з вами вдруге... Чи багато часу пройшло — а які зміни!.. Взяти хоч би сей куточок — Одесу. Я бачив розцвіт тамошньої громади й живі почини. Повільно, але невгавучо зливалися там в одно дві революційні течії — загальноросійська й українська. Не федерація, а одність була недалеко — та раптом все пішло прахом. Спокусили старих вигоди легального становища, не квапилися кидати насиджені гнізда, і пропали для боротьби гарні люди, пропали почини. На їх місце грубе насильство нахабно святкувало свою перемогу.

Але що збентежило тріумф злорадних, нагнало на них паніку? Чи то не сумління прокинулося в гонителях безмилосердних? Се останки народників-революціонерів почали наступ — але вже за новими планами боротьби. Боязкі тирани інстинктивно відчули, що їх слабе місце відкрите, влада і саме життя їх — на черзі. Як звір, відчувши глибоку рану, почало правительство рвати й метати, не розбираючи своїх і чужих, а меч Дамокла далі недосяжно висить грізно над його головою. Прийшло на начальство вагання — чи не поступитись? Правительству стало ясне його становище: всі вважають його дні за пораховані, моральної підтримки йому нема від нікого. Тільки боязкість, егоїзм та нездатність до солідарної акції в одних та розходження в розумінні завдань між другими відтягають упадок правительства. Політика велить своєчасно вступитись — але не хоче сього старий властолюбець, а як зачувати, — і його син. Відси двоїстість, вагання у внутрішній політиці. Думаючи позбавити революцію підтримки, Лоріс викликає надії; але не можучи їх задоволити, приведе до тим більшого розчарування. Який сприятливий момент для

¹ Заславський розшифровує се як “Рашевський і Емме” з київського народницького гуртка.

підсумку! А тимчасом все мовчить. Мовчать — коли активне сприяння справі революції обов'язкове більш як що, — коли два-три штурханці при загальній підтримці — і правительтво впаде! Від громадянства, завсіди м'якотілого, не можна вимагати багато, — але російські революціонери? який процент з них активно бореться? Розходження в розумінні чергових завдань...

Невже ж і ви, М[ихайле] П[етровичу], не бачите близьких реальних користей (зачеркнено — результатів) для народу від нашої боротьби? Сього не може бути. За нас ваші літературні твори (зачерк[нено] — роботи), ваша спочутливість живому ділові, ваш хист знаходити практичний вихід. На жаль, недостача часу і видатки на негайні потреби затримали наші подорожі для організації і для захисту нашої програми. Після того як друкарня провалилася, не маємо змоги пояснити її (програму) друкованим словом. В результаті виходить, що її коментаторами взагалі, а за кордоном — трохи не виключно, лишаяються люди, які її відкидають — вповні або в значній частині. Нам же дуже цікаво було б знати вашу персональну гадку про програму, тому було б дуже добре, якби ви прислали і критику через Горобця (“Воробья”). Поки не заведуться між нами безпосередні зносини, а може — й співробітництво ваше в “Народній волі”. Се перше, про що я пишу, з доручення товаришів. Друге: ви, певно, згодитесь нахилити на нашу користь громадську думку Європи — про що вам докладно розповість подавець листа. Третє: ваше становище представника українського революційного напрямку, відомого в Росії діяча і революціонера з виключною минувиною, обов'язує вас, М[ихайле] П[етровичу], взяти активну участь у злові дня нашої країни (родной страны) — не дурно ж багато хто на Україні зве вас “батьком”! А що вони роблять? А хто повинен крім них? нас, свідомих автономістів (підкресл[ення] наше), винуватять у централізмі за Установчі Збори (Учредительное Собрание). По-перше, не хочуть розуміти, що в наших очах Уст[ановчі] Зб[ори] тільки ліквідаційна комісія. По-друге — чи можна в програму найближчих вимог ставити такі, що не мають реальної підтримки, а заїлих ворогів? Де наші¹ фенії, Парнелль? Становище таке, що виходимо від реальних інтересів селянства і вважаємо його економічне визволення за головніше добро, — а ставимо найближчим завданням вимоги політичні, бачимо рятунок у розпаді імперії на автономні частини. Не велика заслуга перед країною (отечеством) бути аскетом — хранителем громадського ідеалу. Принаймні ми хочемо краще бути мирянами”.

Лист кінчається проханням, щоб Драгоманов узяв на себе переховування архіву народовольців — підтримуючи зносини з редакцією “Нар[одної] волі” за паролями, захищеними ключем, що при тім подається.

¹ Себто українські.

Публікуючи цього незвичайно цінного листа, Драгоманов подав деякі цікаві подробиці до тих зустрічей, згаданих Желябовим, і пояснення тих розходжень, що він тут підчеркує. Він нагадує, що сі розходження полягали в тім, що Драгоманов здавна обстоював негайність тих політичних проблем, яку Желябов усвідомив собі тільки в останній стадії своєї діяльності.

“Першу зустріч тільки з того й можемо пізнати*”, що про неї говорить сам Ж[елябов]. Відбулась вона у нашого давнього знайомого, колись палкого українця, а тоді (в 1873 р.) також палкого “впередівця”. Зайшли ми до нього, щоб здати справу про виконання одного прохання його і його співмешканця. Оба господарі прийняли нас у першій кімнаті, а в другій сиділо кілька тих “нігілістів”, що про них говорить лист Ж[елябова], і між ними, як тепер виявляється, був його автор. Господарі нас з “нігілістами” не познайомили. Розмова наша з господарями помалу перейшла на теми, в котрих ми перечилися з одним з них ще в Цюриху, а саме: 1) чи не треба тепер у Росії добиватися насамперед політичної свободи, і 2) чи можуть зробити що-небудь значніше (что-либо существенного) в Полудневій Росії так звані тоді “радикали”, не переймаючи нічого у т. зв. “українофілів”. Наші гадки — котрі читач, мабуть, відгадує — заперечувались господарями помешкання. “Нігілісти” ж, що сиділи в другій кімнаті і від часу до часу приходили то по чай, то по тютюн, мовчали — але, видима річ, були не на стороні “конституціоналіста” і “вузького націоналіста”. Очевидно й мовчали тому, що вважали зайвим заперечувати таку “єрунду”.

Другу зустріч з Ж[елябовим], в р. 1875, пам’ятаємо дуже добре. Бачились ми кілька разів. За першим разом на зборах півлегального комітету, що збирав гроші і займався висилкою добровольців до Герцеговини (ще перед офіціальним походом Черняєва). Два серби, три українці (один австрійський), оден поляк — тепер померлий, Магер (цікава людина, про яку варто б оповісти) і Желябов, тоді вже притягнений до процесу, потім славного “193”*, але ще полишений на вільній стопі, — такий був склад сього комітету. Ж[елябов] був дуже експансивний, і коли скінчено офіціальну частину засідання і вийшли два члени не дуже “свої”, почав дуже цікаву розмову з Магером на тему несприятливості польської молодезі до соціалістичного руху, що прокидався тоді в Росії, та її ізольованості. Магер поясняв, що для поляків занадто важливе питання націо[на]льно-політичне, так що вони не можуть віддатися течії чисто економічній — соціалістичній так, як росіяни. “Тоді ставте своє національно-політичне питання”, — налягав Ж[елябов]. — “Як легко сказати: ставте, — завважив я, — для сього треба докладно знати, що таке польська нація. Знаєте ж, що на сім питанні головню й провалився польський рух 1863 р. От

поляки й відчувають тепер, що повторити попередній рух не можна, а разом з тим не мають відваги вийти на цілком нові дороги: зректися історичної Польщі й виступити тільки за Польщу етнографічну. Але й сю не визволите, стоячи на становищі сепаратистичнім, як стояли в 1863 р., тільки в загальнім федеративнім руху, в Росії. А се знову становище для поляків занадто нове”. Маґер занадто добре знав своїх земляків, щоб заперечувати се, і zarazом був занадто порядною людиною, щоб викручуватися фразами. Тому мусив частенько мовчати, коли непогамований Ж[елябов], використовуючи наш підхід до питання, далі наступав на нього, доводячи, що треба ж нарешті стати на чімсь і вийти на нові шляхи, як того вимагають обставини. Українці прилучились до Ж[елябова]. Маґер скоро пішов — на виході приятельськи стиснув нам усім руки і сказав: “На все, панове, треба часу”. “От він завсігди так”, — гнівно усміхаючись сказав до нас Ж[елябов], і ми мусили його заспокоювати, доводячи, що так воно справді: на все потрібен час”.

Пояснюючи згадки Ж[елябова] про колишню конвергенцію українських громадян з російськими революціонерами, Драгоманов підчеркує, що до повного “единства” у них все-таки не могло дійти: можлива була, власне, тільки федерація, “себто умовна обопільна поміч, передусім для оборони від спільного ворога, а також для досягнення ближчої спільної мети”. Таким спільним ворогом був російський абсолютизм, “один з ворогів української людності”, а спільною метою — “одна из украинских целей” — політична свобода в Росії. Але в цілості і без останку український рух не може вкласитися до рамців російської революції, хоча б через те, що частина українського народу живе поза межами Росії. “Скільки нам відомо, — пригадує Драгоманов, — в такім розумінні в 1877–1878 рр. заявляла згоду на федерацію з російськими революціонерами і та громада, про яку згадує Ж[елябов]. Але здійснення такої федерації в практиці гальмувалось як бажаннями з російської сторони “единства, а не федерации только”, так і тим, що за тих часів ще більше, ніж тепер, ріжні російські гуртки говорили не за себе тільки, але неодмінно від імени всієї рос[ійської] соц[іально]-революційної партії, — так що не-росіянам, українцям, трудно було й зміркувати, з ким і на чім, властиво, вони можуть зфедеруватись”. В наведеній вище коротенькій характеристиці Ж[елябова] Драгоманов висловлює переконання, що се “унітарська доктрина” російських “офіціальних соціалістів” паралізувала українські інтереси Желябова, а пригадуючи його виступ на тім герцеговинському комітеті — де він всупереч загальноприйнятому в “офіціально-соціалістичних” кругах індіферентизмові до балканської справи виявляв живий інтерес до неї, він під кінець своєї статті ставить питання: “Бачивши на власні очі сю здібність Ж[елябова] до «новшеств», читаючи її приклади в його біографії, самохіть питаємо себе: Коли б він лишився живий, чи

стало б у нього щирості (отзывчивости) і єретичної відваги, щоб відірватися від офіційної доктрини «единой и нераздельной революции в России», як свого часу відірвався від доктрини офіційного «несплямленого політикою» соціалізму?»

Інакшими словами — знавши вдачу Желябова і його виступи в останніх роках, Драгоманов сподівався, мабуть більше того — був переконаний, що коли б Желябова не страчено, він у процесі роботи, як людина щира, з одвертою головою, і в своїх висновках смілива і безоглядна, прийшов би до переконання в необхідності, в інтересах визвольної боротьби і соціалістичної перебудови життя, скомбінувати завдання політичної боротьби за звільнення Росії з національно-політичними вимогами українського життя, — себто перейти на позиції Драгоманова і в національним питанні, так як прийшов у питанні політичнім. Стільки про Желябова.

Менш виразно і всебічно, на превеликий жаль, виступає індивідуальна і громадська фізіономія Кибальчича. В протилежність нервовому, імпульсивному Желябову була се людина дуже зрівноважена, безконечно витримана, працездатна, притому незвичайно здібна, ріжносторонньо талановита. Серед курсу кидає він духовну семінарію і вступає, маючи тільки 17 літ, до інституту шляхів*: для виховання духовної школи, де науки математичні, рисунки тощо стояли завсігди на рівні дуже низькім, — се крок прямо-таки незвичайний. Далі переходить він до медичної академії — але не покидає занять технічними науками. Не маємо ніяких безпосередніх вказівок щодо його національної свідомості, але ясно, що се була людина, глибоко перейнята — як і Желябов — свідомістю свого обов'язку перед трудящим народом, і сей нарід був не який абстрактив, а конкретно той нарід, серед которого він виріс. І до в'язниці попав він першим разом за те, що давав нелегальну літературу селянам на Київщині. А оден з близьких йому людей, споминаючи його, ненароком кинув і більш значуще слово, що будши з походження українцем, Кибальчич “до конца дней сохранил некоторый отпечаток украинофильских тенденций”¹.

Від часу “попередньої ізоляції”, що спіткала його за се й потривала без малого 3 роки в київській в'язниці, мав він час роздуматися над ситуацією і зробити з неї відповідні висновки. Перед тим складом своїх інтересів і потягів культурних, зайнятий планами економічного й культурного поліпшення селянського життя, він з в'язниці вийшов в 1878 р. уже скінченим революціонером. “Даю слово, — писав він тоді перед виходом з в'язниці, — що весь свій час, всі свої сили я віддам на службу революції, дорогою терору. Я віддамся такій штуці, яка pomoже мені й моїм товаришам використати свої сили найкориснішим для науки способом. Можливо, що мені прийде-

¹ “Н.И.Кибальчич”, женевська брошура, передрукована в 1906 р. в Петербурзі есеровським комітетом, с. 3*.

ся працювати роками, щоб здобути потрібні відомості. Але я не покину праці, доки не переконаюсь, що здобув мені потрібне”. І він справді виконав свою обіцянку. По тім, як він відсидів один місяць кари, після трьох років попереднього в'язнення, його вислано з столиці, але слідом він повернувся до неї вже нелегально, і, приставши до народовольців, після того як ви-кристалізувалась ся течія, віддався партійній роботі в ролі публіциста в питаннях соціальних і економічних (під псевдонімом Дорошенка — за недостачею інших вказівок, се характеристичне — такий ультраукраїнський псевдонім) і в ролі партійного “техніка” (се було його конспіративне прізвище) — фахівця у виготовленні всякого рода знарядів для терористичних актів. Таке дивовижне сполучення цілком різних фахів не перешкождало йому глибоко входити в чисто наукову сторону питань в одній і в другій сфері. Він багато читав, з одної сторони — з історії, соціології, економіки, з другого боку — з хемії й технології, особливо з питання про вибухові матеріали, котре було його спеціальністю — він завідував партійною лабораторією і робив досліди, але zarazом займався різними конструкціями цілком мирного, академічного характеру — в аеронавтиці тощо. Перед страченням, у в'язниці, він більше всього журился конструкцією літака, що, по його гадці, міг би перелітати міжпланетні простори (ідея змальована Жуль Верном в його “Подорожі на Місяць”, хоч принцип конструкції його (Кибальчича) “кулі” інакший¹. “Коли я прийшов до Кибальчича, — говорив потім у своїй промові його оборонець*, — мене передусім здивувало, що він був захоплений справою, цілком далекою від нинішнього процесу. Він був заглиблений в плани літака, бажав, щоб йому дали змогу виписати математичні обрахунки свого винаходу. Про се він написав і подав адміністрації”.

Ся записка Кибальчича з 23 березня ст[арого] ст[илію] заховалася в архіві департаменту поліції. Вона затитулована: “Проект воздухоплавательного прибора б[ывшего] студента института инженеров путей сообщения Н.И.Кибальчича, члена рус[ской] социал-революционной партии”. Кибальчич пише тут*:

“Пробуваючи в в'язниці, за кілька день перед смертю пишу сей проект. Вірю в здійсність моєї ідеї, і ся віра підтримує мене в моїм жахливім стані. Коли моя ідея, після уважного розгляду учених спеціалістів, буде признана можливою до виконання, я буду щасливий тим, що зроблю велику прислугу вітчизні й людству. Спокійно стріну тоді смерть, знаючи, що ідея моя не згине зі мною, а буде жити серед людства, для котрого я готовий був жертвувати своїм життям. Тому я благаю тих учених, що будуть розглядати мій проект, щоб вони поставились до нього як тільки можна серйозно і совісно і дали мені відповідь якнайскоріше”.

¹ Про неї замітка інж[енера] Риніна в тій же книжці “Былого”, 1918 року*.

В дійсності адміністрація признала несвоечасним давати сей проект “на розгляд” і викликати тим “непотрібні балачки” (очевидно — на тему помилювання Кибальчича, щоб він міг зреалізувати свій проект) — проект запечатано і розкрито аж під час революції 1917 року. Але факт зістався високо характеристичним для індивідуальності Кибальчича — і його інтересів.

“Хто знав Кибальчича, не може дивуватись його філософічно спокійній смерті, — писали його товариші*. — Він ні на йоту не був людиною бойовою, він не здатен був піднести руку на подібне йому ество. Не міг бути спокійним у хвилі, коли б приходилося битись. Але в своїм глибокім переконанні, що його діло справедливе, при своїй здібності всею душею зливатися з улюбленою ідеєю, він, розуміється, міг спокійно глядіти в очі смерті — спокійніше, ніж більшість інших людей. І в переддень його смерті його більше тривожила доля його літакового проекту, як Архімеда доля його кругів”.

В.Фігнер пише про нього в своїх споминах:

“Вдачею своєю мрійник і трохи флегматик, Кибальчич був людиною не сьогосвітньою. Складом і характером свого інтелекту се був філософ-теоретик, а в практичних справах не був оборотний і в техніці зручністю не відзначався. Голова його була повна проектів і комбінацій, і саме се багатство часто не давало йому змоги спинитися на чимсь одним. Він вічно брався за щось нове, розробляючи все нові деталі в сфері своєї спеціальності. Се був шукач, що з замилюванням обмірковує і змінє свої ідеї і не спішить з практичним здійсненням першого начерку”.

Свою інтелектуальну еволюцію Кибальчич представляв судові подібно як Желябов, з тими ж самими пропозиціями урядові — змінити свою політику, коли хоче, щоб революціонери припинили свої терористичні акти (мабуть, се була спільна програма таких промов, уложена під час розправи чи перед нею) — але більш чітко:

“Ще бувши студентом медично-хірургічної академії* я прийшов до соціалістичних переконань, читаючи нецензурні і деякі цензурні твори; се були часи, коли до Петербурга почали приходити з-за кордону соціал-революційні видання журналу “Вперед”, статті Бакуніна й ін. Одначе сі видання мали значіння тільки у виробленні моїх соціалістичних переконань — викликали низку питань, а для розв’язки їх я мусив звертатися до легальних писань. Легальні писання дали мені факти, які потвердили висновки про російську дійсність, які я стрів у соціалістичній літературі.

Щодо своєї діяльності згідно з переконаннями я в тім часі ще не виробив собі певного плану. Вагався між наміром кинути академію

і піти в нарід для соціалістичної пропаганди і бажанням лишитися в академії і служити справі партії пізніше — як лікар. Але мої вагання скінчилися арештом, коли мене обвинувачено, що я дав недозволену книжку селянинові в місті Торчица¹, в Київській губ[ернії]. Довше в'язнення завсігди робить на людей, ще не устаткованих, оден з двох впливів: несталі й слабі характери залякує і примушує зректися всякої діяльності в майбутності, інші, навпаки, — загартовує і змушує серйозно ставитися до справи, що тепер стає в їх очах головним завданням життя. Я й належав до сих других. Ще за останніх місяців мого ув'язнення серед соці[ально]-революційної партії почав все більше розвиватися настрій, що потім дозрів як ціла система практичної діяльності. Спочатку я — як і інші революціонери, задивлявся на терористичні акти як прояви самооборони партії против нагінок уряду, як акти помсти за гонення на соціалістів. Потім терористична діяльність в очах партії і в моїх очах стала не тільки способом карання начальства за нагінки на соціалістів, але і засобом боротьби за політичне й економічне визволення народу. Такий погляд можна вважати усталеним від літа 1879 р. До того часу я хоч і був на волі від липня 1878 р., майже ніякої участі в діяльності партії не брав, а жив за нелегальним документом, тому що не хотів, щоб мене висилали адміністраційно, як інших людей, що були суджені за політичні справи. Але сей брак участі в діяльності походив не від мого небажання, а з того, що, вийшовши з в'язниці, я не міг попасти до ніякої революційної організації, не мавши раніше зв'язків з діяльними членами партії і нічим не зарекомендувавши себе перед ними з революційного погляду. Тільки при кінці весни 1879 р. — коли боротьба між урядом і партією обгострилася до краю, я запропонував свої послуги револ[юційній] організації через Квятковського, бо вважав, що в такий мент кожен, хто поділяє певні погляди, обов'язаний активно помагати партії”.

На прилюднім засіданні суду він виловив се для публіки ширше й докладніше:

“В 1874 і 1875 рр. — коли в партії взяло перевагу бажання йти в нарід, злитися з народною масою, кинути те середовище, в яким ми були виховані, — я теж спочував і поділяв такі погляди. Мабуть би, й здійснив сей намір, коли б не перебив арешт. Цілком певно, що якби не сей арешт і суворі заходи адміністрації (властей) проти людей, що ходили в нарід, я пішов би в нарід і був би там і досі. Завдання, які я собі ставив, були почасти культурного характеру, почасти соціалістичного: піднести інтелектуальний (умственный) і моральний (нравственный) рівень маси, розвинути колективістичні (общинные) інстинкти і на-

¹ В друк: Торчица.

хили, що існують в народі, до інстинктів і навиків соціалістичних (підкреслення моє). Арешт спинив мене. Коли б обставини склалися інакше — коли б адміністрація (власти) поставилися до діяльності партії патріархально, чи що, — то певно, ні крові, ні бунту тепер не було б. Ми тоді не були б обвинувачені в царевбивстві, а пробували б серед міської та селянської людності. Та й хист до винаходів (изобретательность), що я виявив щодо вибухових знаряддів (к метательным снарядам), я певно вжив би на вивчення сільського промислу (кустарного производства), поліпшення рільничої техніки, удосконалення сільськогосподарських прирядів і т. под.

Побачивши обгострення боротьби правительства з партією і передбачаючи, що їй прийдеться вжити таких засобів (боротьби), до яких вона доти не зважалась, я постановив озброїтись потрібними для того технічними і хемічними відомостями. Я перечитав усе, що міг здобути з літератури вибухових речовин, на мові російській, французькій, німецькій і англійській — старався йти, так би сказати, au courant* науки в сім питанні, і весь час, поки йшла ся боротьба — поки партії були потрібні технічні відомості, — я служив партії в сій справі. Таким чином я брав участь в атентатах під Москвою, під Олександрівськом і під Одесою, і разом з іншими особами брав участь у виготовленні (розривных) знаряддів. Приїхавши до Одеси, я виготовляв речовини, потрібні для вибуху. Про московський атентат я тільки знав, що він мусить статися. В олександрівським атентаті моя участь обмежилася тим тільки, що я дав туди спіраль, котрої не вжито. Потім я переїхав до Петербурга. Кожного разу як треба було виготовити динаміт, я брав в тім участь. Але треба сказати, що моя участь у терористичній діяльності обмежувалась виключно науковою, технічною стороною. Кажу се не для того, щоб скидати з себе відповідальність, — а просто з почуття справедливості. Я не брав участі в обговоренні питань, як зробити вибух, де і які люди будуть се робити. Моя участь була чисто наукова. Щодо вибуху 5 лютого я навіть не знав, що такий вибух буде. Я брав участь у виготовленні динаміту для сього вибуху, але про сам вибух і його форму довідався тільки з газети. Так само почуття справедливості змушує мене заявити, що і в виготовленні вибухових (метательных) знаряддів — себо то у винаході ідеї, в приспособленнях брав участь не я оден. Се була скоріше колективна праця”.

На запитання президента суду, чи він знав, на яку мету сі знаряди призначались, Кибальчич відповів:

“Так, розуміється, се не могло мені бути невідомим*. Я знав і не міг не знати. Мушу повторити сказане про свою участь в міні на [вул.] М[алій] Садовій. Я не брав участі в підкопі, і все моє завдання об-

межувалося науковими й технічними порадами і вказівками, а потім спорядженням підпалача. Я мусив рішення питання, скільки динаміту треба було вжити на те, щоб досягти своєї мети, а не пошкодити приватним людям на тротуарі, тим більше по домах. Я обмірковував це питання і рішив узяти мінімальну кількість динаміту, необхідну для досягнення мети, щоб не наробити шкоди приватним людям. Тепер, користуючися даним мені словом, скажу про своє моральне ставлення — про той логічний шлях, яким я прийшов до певних висновків. Як і інші соціалісти, — признаю право кожного на життя, свободу, добробут і розвиток всіх моральних і інтелектуальних сил людської природи. З цього погляду, та не тільки з цього, а взагалі з погляду людини, позбавлення людини життя — річ жахлива. Пан прокурор у своїй блискучій промові висловив сумніви у відповідь на раніше зауваження, що для мене персонально і для партії взагалі бажане припинення терористичної діяльності і перенесення сил партії виключно на іншу діяльність. Він представив мене і взагалі партію людьми, що проповідують терор для терору. Представив людьми, що воліють учинки насильні, ніж мирні, тільки тому, що вони насильні. Що се за таке дивне, неймовірне замишування в насильстві і крові? Моє персональне бажання і бажання інших осіб — наскільки воно відоме — се мирне розв'язання питання... Як же досягнути се, щоб сумні події, всім відомі, більше не повторювались. Як вірний спосіб (прокурор рекомендував) — в нічому не попускати, карати й карати. Але, на жаль, я не можу погодитися з п[аном] прокурором в тім, щоб рекомендований ним спосіб приводив до бажаного результату”.

Стільки про Кибальчича.

Щодо третьої “української душечки” в сім гуртку — Соні Перовської, звичайно підчеркувалось, що вона представляла в нім аристократію. Але якось не усвідомлялось, що се була аристократія українська, в котрій не тільки текла гетьманська кров, але жили й гетьманські традиції. Якось слабо пам'ятається, що Перовські — се Розумовські, не тільки наслідники їх маєтків, але й їх династичних амбіцій — і українських симпатій, і з цього погляду вся ся фамілія ще повинна бути вивчена в цілості¹.

Старший син гетьмана Кирила Розумовського Олексій був оженений замолоду (1768 р., коли йому було 24 роки) з Варварою Шереметьєвою —

¹ В.Фігнер у споминах про Соню Перовську* відзначає, що “з погляду діичності і впливів середовища цікаво, що ся аскетка-революціонерка була з походження правнучка К.Г.Розумовського, останнього гетьмана малоросійського, внучкою кримського губернатора і донькою петербурзького”*. А біограф її Ашешов навіть заявляє*, що “вважаючи на плутане походження дому Романових-Готторпів, ми могли б сказати, що Софія П[еровська] була з царського роду” — маючи на увазі секретний шлюб Олексія Розумовського з царицею Єлизаветою.

очевидно, за рішенням і рахунками батьків, а не з власної ініціативи. Була то найбагатша панна тодішньої Росії, але дуже проста і обмежена, так що дуже мало підходила для такого просвіщеного європейця, яким був тоді Олексій Кирилович. Був незадоволений з неї, нарікав і шукав потіхи у інших жінок, поки нарешті зв'язавшись тривким подружнім зв'язком, на ціле життя, з Марією Михайлівною Соболевською, десь коло 1784 року попросту нагнав з дому свою “законну жінку”. Але формального розводу з нею не взяв, тому ім'я Розумовських мали два сини і дві доньки, що родились від Варвари Шереметьєвої, а інші офіційно називались його “вихованцями” і дістали ім'я Перовських — від назви його маєтку “Перово” під Москвою, де Єлизавета вінчалася з Олексієм Гр[игоровичем] Розумовським і після того вибудувала йому там розкішну резиденцію і подарувала самий маєток, а від Олексія Григоровича сей маєток перейшов до гетьмана, а від нього — до Олексія Кириловича. Він виховував сих “вихованців” як своїх дітей, і всі родичі і весь “світ” їх за таких уважав¹. Молодший брат Олексія, Лев Кирилович, зійшовся з сестрою Марії Соболевської, і теж мав від неї “вихованця”, що носив ім'я “Подчаського”, теж був вихований як свій і зробив високу кар'єру бюрократичну.

Олексієвих “вихованців” — “Перовських” всіх було десять душ — п'ять синів і п'ять доньок, але найстарший з сих “Перовських” Микола, рожд[енний] 1785 р., не був нібито сином Марії Михайлівни Соболевської² і не називався по-батькові “Олексійовичем”, а Івановичем. Чий він був син, сього не знали в його родині, і тепер також се невідомо. Тим часом з сеї старшої лінії Перовських походила Соня й її старший брат Василь, теж революціонер, що недавніми часами написав про неї спомини.

Як то часто буває в таких епізодах, сі молодші нешлюбні діти, котрим батько не міг передати свого імені, інтимно стояли ближче до свого батька і до фамілійних традицій, ніж законне потомство. Якраз у Перовських, більш талановитих і яскравих, ніж Розумовські, сильніш виступають інтереси до України та її минулого, своєрідний патріотизм, династичні почуття і опозиція російському централізмові і деспотизмові. Поки що знаємо з сеї сторони старшого сина Соболевської, Олексія Олексійовича, видимо, особливо милого батькові. Се досить звісний свого часу російський письменник, що писав під іменем Погорельського. Він рано помер, не встиг себе виявити сильніше, але прив'язання до України виступає в його писаннях

¹ На жаль, офіційний, так би сказати, історик роду Розумовських кн[язь] Васильчиков, сам родич їх, що мав у розпорядженні фамілійний архів і на підставі його списав історію роду (“Семейство Разумовских”, 5 томів, 1880—[1894], французьке видання вийшло в Галле в 1893—1902 у трьох томах, [восьми частинах])* , дуже коротенько обійшов історію сеї “незаконної” галузі Розумовських і тільки місцями упустив деякі згадки про неї.

² Старша сестра Олексія Наталя Кирилівна писала в 1812 році про Олексієвих дітей: “Знаю тільки, що його третій син — не рахуючи Миколая, що від іншої матері...” (“Семейство Разумовских”, [т.] II, с. 162). В.Перовський (брат Соні) в своїх споминах зазначає: не знаю, чому звався він Івановичем, коли всі інші звалися Олексійовичами.

досить все-таки виразно¹. Спадкоємець його маєтків — племінник і вихованець, славний російський поет Олексій Толстой (син Ганни Олексіївни Перовської, що вийшла за гр[афа] Кост[янтина] Толстого), звісний з сього погляду далеко більше. Але найяскравіше відбилися ці риси в писаннях Льва Жемчужникова — сина Ольги Перовської, що вийшла за Мих[айла] Жемчужникова*. Давніш ми знали його тільки як палкого аматора українського побуту й мистецтва, приятеля Куліша, видавця “Живописної України”; спомини його, що почали виходити в повнім тексті тільки тепер (ще не скінчені)*, яснш схарактеризували його індивідуальність і його український патріотизм. Вони ж кинули деяке світло взагалі на родину Перовських. Читаючи згадки Л.Ж[емчужникова]* про його молодечу тугу за Україною, його відвідини місць, зв’язаних з слідами “останнього гетьмана”, його гарячі протести проти російської бюрократичної деспотії, проти огидного миколаївського режиму², ми розуміємо ті почуття і традиції, що жили в сих гетьманичах і виявилися в одних яскравіш, у інших менш помітно, за іншими зовсім не звісні — але, мабуть, тому тільки, що ці гетьманські потомки взагалі не звертали на себе уваги дослідників — чи саме в сім аспекті не були студійовані. Ясно, що в більшій і меншій мірі у всіх них жила свідомість своїх зв’язків з Україною, певна династична ураза до російського уряду, що позбавив їх предка і з ним усіх їх українського гетьманства, що мусило їм уявлятися як певне династичне добро (не зовсім безпідставно, бо ж і приводом до скасування гетьманства послужили заходи до перетворення його на дідичне володіння Розумовських). Відти цікавість не тільки до української природи і люду (“Ты знаешь край, где все обильем дышет”*), але і до всяких проявів української активності і опо-

¹ Була в сім аспекті написана стаття про нього В.Горленка — “Киевск[ая] старина”, 1888, [кн.] IV*.

² Найяскравішим виявником сього протесту був Олексій Жемчужников, старший брат Льва, відомий російський поет. Разом з рідним братом Володимиром* і братом в первих Олексієм Толстим вони утворили колективне авторство “Козьми Пруткова”, політичну сатиру 1850—1860 рр. В творчості “К.Пруткова” і в поезії Ол. Жемчужникова українські елементи не проступають, вона цілком зв’язана з життям російським. Але поезія й індивідуальність Ол. Толстого, його близького приятеля і співробітника, дає цікаву амальгаму симпатій українських і російських, тимчасом як опозиційні мотиви Жемчужникових кидують яскраве світло на індивідуальність і творчість Ол. Толстого. Се цікава ілюстрація того, як багато може дати для пізнання поодиноких письменників чи діячів комплексне студіювання родини або гуртка, до котрого вони належали. З сього погляду я вище підчеркнув корисність обслідування в цілому родині Перовських — її літературних і революційних розгалужень. Така друга дуже цікава комплексна тема, що намічається нинішніми моїми замітками, — се Яхненки і Смиренки з їх Городищанською базою. Тут дуже цікаво поєднуються українські національно-культурницькі й революційні течії: коло Городищанського заводу гуртуються революційні народники і українські культурники — тут працює Чубинський, українізується Желябов, Лев Смиренко — син Платона Федоровича, котрого коштом вийшов Кобзар 1860 р., — іде на заслання як революціонер, а Василь Федорович Смиренко стає меценатом українського національного, культурного руху 1880—1890 років і т. д. Одеський гурток Волховського, де прецікавим способом поєднувались течії українські й загальноросійські революційні, варт також ближчого обслідування в таким комплекснім аспекті.

зиції царському деспотизмові (сих мотивів, мабуть, треба шукати, напр., в зацікавленні Перовським долею Шевченка під час заслання* тощо).

На жаль, не була обслідувана ближче з сеї сторони саме та лінія Перовських, з котрої походила Соня. З записок її брата* бачимо, що її зв'язки з іншими Перовськими не переривались. Її батько Лев Миколайович був хрещеником гетьман[ича] Олексія, свого діда*, і старався підтримувати зв'язки з своїми вельможними свояками. Возив свою родину до дядьків Перовських і користувався їх протекцією в своїй службовій кар'єрі. Але діти не любили батька, людини егоїстичної, капризної і досить-таки прикрої в родиннім пожитті (хоча В.Перовський у своїх споминах децю ослаблює той образ огидного деспота, що намалювала з Л.Перовського В.Фігнер — очевидно, за оповіданнями Соні). Тому лишається неясним, що дали Соні її родинні традиції в процесі формування її характеру і світогляду. На Україні діти Л.Перовського не жили: їх мати (з родини Веселовських, сестра звісного свого часу російського статистика) була з Білорусі, з-під Чичерська, і там проживали її діти, а пізніш переселились до Криму — де були маетки їх діда, Миколи Івановича Перовського, що довго служив у Криму і під кінець життя дослужився до губернаторської посади.

Соня взагалі мало лишила відомостей про свої переживання. Ті, що близько її знали, відзначають її незвичайну замкненість і маломовність, так що внутрішній зміст її життя — ті впливи й ідеї, під якими формувалася її революційний світогляд, зівстався нам майже невідомим. Однодушно підчеркується самостійність її вдачі, її відвага, сталева витриманість, підпорядкування всяких індивідуальних потягів почуттям обов'язку, незвичайна вражливість на чужі страждання і горе, і zarazом незвичайний ригоризм не тільки супроти себе самої, але і супроти інших. Утікши з батьківського дому — коли батько не хотів її добром пустити на курси, і ввійшовши до народницького гурту чайківців, вона пішла на село працювати між людьми лікаркою (фельдшеркою, по тодішній термінології) і знайшлася у своїй природній стихії — служіння чужим стражданням, — але ригористичне почуття обов'язку вирвало її відси на Голгофу тероризму. В.Фігнер гарно характеризує її тяжкі переживання на роздорожжі в 1879 р.:

“В споминах свідків її тодішнього життя* (лікарської практики на селі) розповідається, що було щось материнсько-ніжне в її відносинах до хорих, і взагалі до селян, що її окружали. Яке моральне вдоволення давало їй се співжиття з селом, і як тяжко було їй відірватися від сього убогого і темного села, показує її поведінка на Воронізькім з'їзді і вагання при розділі товариства “Земля і воля” на “Народню волю” і “Чорний переділ”. Ми обидві тоді — щойно відірвавшись від села, всіма силами душі були зв'язані з ним. Нас запрошували до участі в політичній боротьбі, кликали до міста, а ми почували, що нас потребує село, і без нас там ще темніш. Розум каже, що треба вийти на шлях, на котрім уже стали наші товариші — політичні терористи,

захоплені боротьбою і одушевлені успіхом. Але почуття говорило щось інше і настрої у нас був інший — він тягнув нас між убогих. Розуміється, ми тоді не розуміли сього, але пізніш сей настрої був правильно схарактеризований як потяг до чистого життя й індивідуальної святості. На Воронізькім з'їзді товариші посміювались, що ми сидимо між двох стільців. Але трохи згодом роздумавши, ми перемогли своє почуття і свій настрої, відмовились від морального вдоволення, яке давало нам життя серед народу, і твердо стали поруч товаришів, котрих політична інтуїція випередила нашу”.

Як характеристику її морального аскетизму (проти ходячих тоді оповідань, що вона жила з Желябовим як з чоловіком) брат наводить її слова з останніх літ її життя. Мовляв, ті що борються за свободу, мають безсумнівне право на ту долю щастя, яку може дати їм подружжя — хоч би й скороминуще, але для неї персонально така доля щастя цілком неможлива, — бо як би сильно й глибоко вона не полюбила чоловіка, для неї навіть хвилина захоплення була б затроєна невідступною свідомістю, що в той самий мент дорогі й близькі друзі гинуть на шибеницях, по в'язницях, а нарід томиться під утиском деспотизму (с. 92).

Своє політичне credo на слідчих допитах вона представляла так:

“Дбаючи про те, щоб підняти економічний добробут народу* і рівень його морального й інтелектуального розвитку, ми вбачали перший ступінь до сього в розбудженні серед народу громадського життя і свідомості своїх громадських прав. Задля сього ми стали селитися серед народу — задля пропаганди, для розбудження в нім свідомості. Правительство відповіло на се страшними репресіями і такими розпорядженнями, які робили сливе неможливою діяльність серед народу. Таким чином правительство само примусило партію звернути увагу на політичні форми як головну перепону в розвитку народу. Партія, тримаючись соціалістичної доктрини, довго не рішалася перейти на політичну боротьбу, і перші кроки на сім шляху стріли з боку більшості партії сильну догану як виречення соціалізму. Але ряд шибениць та інших фактів, що показували неминучу потребу сильної відсічі правительству, змусили партію рішучо перейти на шлях такої боротьби з правительством, де терористичні акти ставали одним з найважливіших засобів. Завзяття в атентатах на життя покійного царя викликалось і підтримувалось переконанням, що він своєї політики основно не змінить ніколи, будуть тільки вагання: одна шибениця більше або менше, а нарід і суспільність лишається в цілком безправнім становищі, як було попереду”.

Але персонально її ся терористична робота, хоч як старанно вона старалась її виконувати (після арешту Желябова переведення акту 1 березня цілком упало на неї, та й в попередніх арештах її приходилось брати на себе

перші ролі), видимо давала дуже багато важкого. Нести людям страждання і смерть, які б вони не були, було противне її чутливій і ніжній природі. Уже після попереднього підрива царської палати, що принесла смерть кільком у нічим неповинним солдатам, вона почувала себе так тяжко, що носилася з гадкою заподіяти собі смерть. Коли арештовано Желябова в переддень акту 1 березня, вона з сталевією витриманістю провела те, що мусив зробити він, але не виїхавши з столиці зараз по тім, протягнувши свій побут всупереч усім попередженням, вона сама віддала себе на муки і смерть — може, більше несвідомо, ніж свідомо, бажаючи розділити долю Желябова і вийти з лави терористів, до котрої він її увів. Оден з біографів Желябова висловив гадку, що той акт самовбивства, яким була добровільна заява Желябова про його участь у царевбивстві, було бажання покінчити з обов'язком активного терориста, котрий він брав на час, але не хотів нести в безкінечність, — про Перовську се можна сказати з більшою правдоподібністю. На суді у відповідь на злі уїдання прокурора Муравйова¹ — свого товариша з дитячих літ, вона сказала тільки:

“Багато, дуже багато обвинувачень висипалось на нас* від п[ана] прокурора. Про фактичну сторону обвинувачень не буду нічого говорити — я всі їх потвердила на допиті. Але щодо обвинувачень мене й інших в неморальності, нелюдськості, легковаженні суспільної опінії, — то всі ці обвинувачення позволю собі заперечити, і пошлюсь на те, що хто знає наше життя й обставини, в яких нам доводиться виступати, не кине на нас закиду в неморальності, ні обвинувачення в нелюдськості.

На закінчення подаю українську прокламацію, випущену слідом по царевбивстві київськими землевольцями², на збивання сеї поголоски, що старалися пускати між люди реакційні сфери, — мовляв, убили царя пани за те, що відібрав у них кріпаків.

“До всіх добрих людей

Не простий злодій-душоуб був той, що вбив царя, а самий щирий з тих праведних душ, що до послідней каплі крові устоюють за громадське діло. Не задля своєї якої користі йшов чоловік на певну смерть, а за увесь убогий, голодний і задавлений люд. Не пан він був і не за панське діло положив свою чесну голову. Мужик Смоленської губернії Михайлов і міщанин Новгородської губернії Рисаков донали таки свого царя... За що ж, за що, питають декотрі. Дамо

¹ Коли батько Соні був віце-губернатором у Пскові, губернатором був Муравйов, батько пізнішого прокурора в процесі про царевбивство. Садиби їх стояли побіч себе, і діти губернатора і віце-губернатора бавилися звичайно разом.

² Перед[руковано] в брошурі: “1 марта 1881 года”, 1920*.

ми отвіт, да не той, що почувете од попа да станового. Отвіт наш буде щиро-правдивий, той самий, що захований у тайнику душі кожного щирого мужика. Ось слухайте...

Було колись, що темна ніч обгортала і розум, і волю робочого люду; чоловік родився і вмирав, не знаючи, що він, як чоловік, має якесь право. Чим дальш, тим більш спадали більма з темних очей, і простий чоловік розчухував потроху, як він живе, як живуть другії люди і як би треба було жити; не багато було таких, але тим дужче запала їм в голову думка запомогти правді побороть кривду. Думалось їм: цар один сила і все содержить у своїй волі, — попросим же його: щоб трохи порівняв людей: голодному щоб дав хліба, безземельному землі, темному освіти. І що ж?

У царя самого і землі незміримо, і грошей нещислимо, і хвабрик, і заводів. Як сам він найбільший пан, то й послухав не правдивого голосу мужицького, а панського.

Правда, дав він і землю, і школу, і суд, і волю; але що ж з того, що всякий волен помирать з голоду! На той нещасний клаптик землі наложив стільки усяких податків, що й сам він бува не варт того; на ту нещасну волю напустив і справника, і станового, і урядника, котрі вже десяту шкуру зодрали з тієї волі. Да й що то за вольна душа, що повинна платить за свою душу, — за те, що дише і дивиться на світ божий! Що то за воля, що ходить по паспорту, живе по номеру і труситься перед кожною поганню, що тільки хоч трохи зоветься начальством. Що то за освіта, що і Псалтиря ледве розбирає, а не то щоб яку розумну книжку. Що то за суд, що у його тільки багатий і прав, тільки бідний і виноват!.. “Коли б цар знав, то поміг би людем”, — думають декотрі... Знав він, добре знав. Не побоявся б і панів, бо їх у сто раз менше од мужиків, і цілий мільйон москаля слуха його слова. І не послухав він того правдивого голосу, що йшов до його, як із домовини, із задавленої душі мужицької. І не прийняв він тих замучених рук, що простягались до його, як до рідного батька!..

Де ті люде, що зо всього царства, з торбиною на плечах, да з приговором обчества за пазухою щовесни мандрували до свого царя шукати правди? Ті щирі душі, що кидали дома жінку і діти, і хазяйство, щоб помогти громадському ділу, щоб добитись царської правди, замість тієї правди гноїлись по тюрмах, пропадали в Сибірі, у каторзі. Так от за це все горе, що виніс на своїх плечах робочий люд, мужик і міщанин учинили таки свою правдиву розправу над своїм царем.

Тепер настав новий цар. Що буде — побачимо; але у нас така думка, що і новий не вельми розщедриться! Так хіба яку подать скине або півморга землі накіне. Та не того нам треба!.. Годі вже надіятися на когось. Громада — великий чоловік. Вона має всяке право у своїм добрі! Треба тільки одностайно стати і добитись того, щоб:

- 1) Земля, хвабрики і заводи належали до того, хто на їх робить.
- 2) Щоб усяке діло робилось гуртом, а не різно і не по приказу начальства.
- 3) Усім щоб заправляло само обчество, по согласію з другими обчествами... До того щоб дойти, починать треба разом, дружно, не жаліючи себе! Вибирайте виборних з кожного села, нехай сходяться і радяться поміж собою! Составляйте приговори разом од 10 волостей! Асуйте (там) всякі платежі, аренди, чинши! Рубайте ліса, скільки потрібно на обчество! Заорюйте межі! Засипайте рови по отрубних участках! Орить землю гуртом і на скільки хватить сили!!! Ви маєте право це зробити, бо земля з діда-прадіда ваша! Ви на їй працюєте!!! Руїнуйте старе, муруйте нове, аж поки з того полум'я не вигартується добрий новий порядок! Одним словом — робіте своє домашнє діло.

Як же новий цар нашле на вас військо, почне усмирять да гноїть по сибірах, — значить, він ворог вам і приятель панам; значить, він не хоче добра людям. То не всидіть і йому на своїм троні, як не всидів і його батько.

Печать тайного братства “Земля і Воля”.

Южнорусская вольная типография, 4 марта 1881 г.

 КОМЕНТАРІ

 Розділ I
 ІСТОРИЧНІ ТА ІСТОРИОГРАФІЧНІ
 ДОСЛІДЖЕННЯ

Вікопомна дата

Стаття була підготовлена для першого числа часопису “Україна” за 1931 р. до 50-річчя трагічної дати страти революціонерів-народовольців, які організували та 1 березня 1881 р. здійснили терористичний акт проти російського імператора Олександра II. Проте через репресії, яких тотально зазнали співробітники Історичних установ М.Грушевського, та припинення виходу журналу стаття надрукована не була. Вперше опублікована у двотижневику: Старожитності. — К., 1992. — № 18/19. — С. 9–13 (вступне слово, підготовка тексту, примітки С.Кіржаєва).

Машинопис з авторськими правками чорнилом, редакційними правками чорнилом та олівцем і друкарськими позначками зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17169. — 34 арк.). Підпис на початку статті: *Акад. М.Грушевський*. Дата не зазначена. Текст місцями затухаючий. На арк. 1 вгорі праворуч позначки: чорнилом “Читав Завадович”, олівцем: “Україна, 1931, I. Виправлено. МГ”, ліворуч вгорі чорнилом навскіс написи: “Укр. 2096” та “проп. рад. печ. Я”. Позначені редактором цитати подані зменшеним кеглем та з виноскою. Редактор, крім вичитки, зробив мовну редакцію цитат, прибравши всі вжиті М.Грушевським під час цитування “яті” та “єри”.

Передруковано: Історія України. — К., 2000. — № 4. — С. 1–4; № 5. — С. 3–6 (текст подано без коментарів за першодруком 1992 р., бібліографічні посилання та примітки зняті, передмова І.Гирича у № 4 на с. 1); *Волковинський В., Ніконова І.* Революційний тероризм в Російській імперії і Україна (друга половина XIX — початок XX ст.). — К.: Старий світ, 2006. — С. 335–362 (текст передрукований з газети “Історія України” без коментарів).

Публікується за правленням машинописом.

с. 4 Драгоманов, публікуючи листа Желябова... — йдеться про лист А.Желябова до М.Драгоманова від 12 травня 1880 р. Вперше він був опублікований у статті М.Драгоманова “К биографии А.И.Желябова” у Женевському журналі “Вольное слово” за 1882 р., одночасно ця стаття вийшла окремою брошурою (див.: *Драгоманов М.* К биографии А.И.Желябова // Вольное слово = La Parole Libre: двухнедельное издание. — Женева, 1882. — № 39, 15 июня. — С. 14–16; № 40, 1 июля. — С. 17–20; *Драгоманов М.* К биографии А.И.Желябова. — Женева: Impr. de la “Parole Libre”, [1882]. — 48 с.). У 1906 р. статтю було передруковано у зібранні творів М.Драгоманова (див.: *Драгоманов М.* К биографии А.И.Желябова // Собрание политических сочинений М.П.Драгоманова: С биографическим очерком и портретом автора. — Т. II. — Paris: Société nouvelle de librairie et d’édition, 1906. — С. 414–417). Того ж 1906 р. був окремо передрукований і лист А.Желябова, цього разу у петербурзькому журналі (див.: *Былое.* — 1906. — Кн. 3. — С. 71–73).

У статті “Вікопомна дата” М.Грушевський подає переклад цього листа українською мовою за оригіналом, що зберігався у Музеї Революції у Ленінграді.

...як виходить з автобіографічного листа Желябова, надрукованого в брошурі про Желябова заходом “Народної волі”, 1882, с. 4 — йдеться про видання: Тихомиров Л.А. Андрей Иванович Желябов (Материалы для биографии). — Лондон: Вольная русская типография, 1882. — 50 с. М.Грушевський подає цитати з даного видання у власному перекладі.

с. 5 ...нова студія В.Антоновича про гайдамачину — очевидно, йдеться про написану В.Антоновичем передмову до документального видання актів про гайдамаків, що також була видана окремо від назвою “Исследование о гайдамачестве по актам 1700—1768 гг.”. Див.: Антонович В. Предисловие // Архив Юго-Западной России. — Ч. III: Акты о гайдамаках (1700—1768). — Т. III. — К.: В университетской типографии И.Завадского, 1876. — С. 1—128.

с. 6 ...як оден з провідників сеї течії на Липецькім з'їзді в червні 1879 р. — у червні 1879 р. у м. Липецьку відбувся з'їзд членів народницької організації “Земля і воля”. На з'їзді було вирішено внести до програми “Землі і волі” визнання необхідності політичної боротьби з самодержавством як першочергового і самостійного завдання.

“Можна з певністю сказати...” — М.Грушевський у власному перекладі подає цитату із книги: Заславский Д. А.И. Желябов. — М.; Л.: Госиздат, 1925. — 132 с.

“Хрещений у православії, але православіє відкидаю...” — тут і далі М.Грушевський подає у власному перекладі цитати з документів, опублікованих П.Є.Щоголевім у книжці часопису “Былое”, що була присвячена подіям 1 березня 1881 р. Див.: Показания первоапрельцев: Из актов предварительного следствия // Былое. — М., 1918. — Кн. 4—5. — С. 230—304.

с. 7 “Вважаючи, що 1) наші вчинки...” — М.Грушевський подає у власному перекладі свідчення А.Желябова. Див.: Показания и заявления А.И.Желябова // Былое. — 1918. — Кн. 5—6. — С. 278—284.

с. 8 Віра Фігнер у своїх примітках до “Портретів народовольців” (“Былое”, [1918], [кн.] 4—5, с. 71)... — йдеться про статтю: Фигнер В. Портреты народовольцев // Былое. — 1918. — Кн. 4—5. — С. 70—81.

с. 12 Де наші фенії, Парнелль? — фенії (феніанці) — ірландські дрібнобуржуазні революціонери-республіканці, члени таємних організацій “Ірландського революційного братства”, які у другій половині XIX — на початку XX ст. боролися за незалежність Ірландії. У 1870—1880-х рр. у своїй діяльності фенії активно застосовували терор. Натомість ірландський землевласник та політичний діяч, член британської Палати громад Ч.С.Парнелль, хоча і був лідером ірландських націоналістів та прихильником самоврядування Ірландії, виступав за помірковані реформи та не підтримував терористичну діяльність феніїв.

с. 13 “Першу зустріч тільки з того й можемо пізнати...” — тут і далі М.Грушевський у власному перекладі та мовою оригіналу цитує статтю М.Драгоманова “К биографии А.И.Желябова”.

...Желябов, тоді вже притягнений до процесу, потім славного “193” ... — судова справа проти революціонерів-народників, учасників “ходіння в народ”, які були арештовані за революційну пропаганду у 1873—1877 рр., дістала назву “Процесу 193-х” (офіційно “Справа про пропаганду в Імперії”). Суд відбувався у Петербурзі у жовтні 1877 — січні 1878 рр. Притягнутий до процесу А.Желябов у січні 1878 р. був виправданий.

с. 15 ...вступає... до інституту шляхів... — йдеться про Петербурзький інститут інженерів шляхів сполучення, де М.Кибальчич вчився у 1871—1873 рр. Не закінчивши курс інституту, він перевівся до Медично-хірургічної академії, яку теж не закінчив через арешт у 1875 р.

“Н.И.Кибальчич”, женеvська брошура, передрукована в 1906 р. в Петербурзі есерівським комітетом, с. 3 — йдеться про видання: Николай Иванович Кибальчич. 1854–1881: [Сборник] / Ред. Ф.Дедова, Н.Максимова, С.Нечетного и А.Рудина. — СПб.: В.Распопов, 1906. — 55 с.

с. 16 “Коли я прийшов до Кибальчича, — говорив потім у своїй промові його оборонець...” — М.Грушевський цитує у власному перекладі слова захисника М.Кибальчича В.Герарда, наведені у статті: *Щоголев П.* Проект воздухоплавательного аппарата Н.И.Кибальчича // *Былое*. — 1918. — Кн. 4–5. — С. 113–115.

Кибальчич пише тут... — далі М.Грушевський подає у власному перекладі витяг із записки М.Кибальчича, опублікованої П.Щоголевім у вищенаведеній статті.

Про неї замітка інж[енера] Риніна в тій же книжці “Былого”, 1918 року — див.: *Рынин Н.* О проекте воздухоплавательного прибора системы Н.И.Кибальчича // *Былое*. — 1918. — Кн. 4–5. — С. 122–124.

с. 17 “Хто знав Кибальчича, не може дивуватись його філософічно спокійній смерті, — писали його товариші — М.Грушевський у власному перекладі цитує наведену у статті П.Щоголева цитату із брошури “Николай Иванович Кибальчич” (Лондон, 1882. — 24 с.), передруковану у 1906 р. у збірнику “Николай Иванович Кибальчич. 1854–1881”.

“Ще бувши студентом медично-хірургічної академії...” — тут і далі М.Грушевський наводить цитату у власному перекладі з російської зі свідчень М.Кибальчича. Див.: Показання Н.И.Кибальчича // *Былое*. — 1918. — Кн. 4–5. — С. 291–297 (наведена цитата зі с. 296–297).

с. 19 *au courant* — з фр.: знати, бути в курсі.

“Так, розуміється, се не могло мені бути невідомим — М.Грушевський у власному перекладі подає свідчення М.Кибальчича. Див.: Показання Н.И.Кибальчича // *Былое*. — 1918. — Кн. 4–5. — С. 290–297 (наведена цитата зі с. 293).

с. 20 В.Фігнер у споминах про Сою Перовську... — див.: *Фигнер В.Н.* Софья Перовская (1854–1881) // *Былое*. — 1918. — Кн. 4–5. — С. 3–11.

...внучкою кримського губернатора і донькою петербурзького” — дідом С.Перовської був Микола Іванович Перовський, що у 1822–1823 рр. був губернатором Таврійської губернії. А її батько, Лев Миколайович Перовський, у 1865–1866 рр. був Санкт-Петербурзьким губернатором. Обидва мали чин дійсного статського радника.

...біограф її Ашешов навіть заявляє... — див.: *Ашешов Н.П.* Софья Перовская. Материалы для биографии и характеристики. — Петроград: Госиздат, 1920. — 142 с.

с. 21 ...кн[язь] Васильчиков... мав у розпорядженні фамільний архів і на підставі його списав історію роду (“Семейство Разумовских”, 5 томів, 1880–[1894], французьке видання вийшло в Галле в 1893–1902 у трьох томах, [восьми частинах])... — упорядником виправлені помилки у бібліографічному описі. У машинопису статті М.Грушевського були неправильно позначені кількість томів багатотомних видань та їх роки виходу. Було: “Васильчиков... мав у розпорядженні фамільний архів і на підставі його списав історію роду (“Семейство Разумовских”, 4 томи, 1880, французьке видання вийшло в Галле в 1892–1894 в шести томах”.

Див.: *Васильчиков А.А.* Семейство Разумовских: В 5 т. — СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1880–1894; *Wassiltchikow A.* Les Razoumowski. — 3 vol. in 8 parts. — Halle, 1893–1902.

с. 22 ...Льва Жемчужникова — сина Ольги Перовської, що вийшла за Мих[айла] Жемчужникова — упорядником виправлена помилка в імені матері Л.М.Жемчужникова. Нею була не Єлисавета Перовська, як помилково було зазначено у статті М.Грушевського, а Ольга Жемчужникова, уроджена Перовська.

...*Льва Жемчужникова... видавця "Живописної України"; спомини його, що почали виходити в повнім тексті тільки тепер (ще не скінчені)...* — у 1861–1862 рр. Л.Жемчужников видав альбом офортів під назвою "Живописная Украина". За задумом автора, він був продовженням однойменної серії Т.Шевченка (у 1844 у Санкт-Петербурзі побачив світ перший та єдиний альбом Т.Шевченка "Живописная Украина" із 6 естампами). До альбому було включено 43 офорти Л.Жемчужникова з власних малюнків та малюнків П.Куліша, Л.Лагоріо, К.Павлова, І.Соколова, К.Трутовського, Є.Чемесова, чотири офорти В.Верещагіна та один О.Бейдемана (всього 49 офортів разом із фронтисписом). Офорти виходили як додаток до журналу "Основа" по два-три естампи до кожного номера (перші з'явилися у книжці "Основи" за квітень 1861 р.) та супроводжувались, як і в серії Т.Шевченка, пояснювальним текстом. Усі гравюри до альбому були власноручно витравлені й надруковані Л.Жемчужниковим.

Над спогадами "Мои воспоминания из прошлого" Л.Жемчужников працював наприкінці життя, однак включив до них раніше опубліковані праці. Так, зокрема, до спогадів увійшли вступ до нариса "Сказки и сказочницы", що був надрукований у книзі П.Куліша "Записки о Южной Руси" у 1857 р., а також статті із журналу "Основа" 1861 р. "Воспоминания о Т.Г.Шевченко. Его смерть и погребение" та "Полтавщина (из записной книжки 1856 года)". Уривки зі спогадів Л.Жемчужникова були надруковані ним самим у кількох книжках журналу "Вестник Европы" у 1899–1900 рр.

Першу публікацію спогадів Л.Жемчужникова окремим виданням здійснив С.Бахрушин у 1926–1927 рр. Про ці видання й нагадує М.Грушевський. Див.: *Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого. Вып. 1: От Кадетского корпуса к Академии Художеств (1828–1852 гг.). — Л.: Издание М. и С.Сабашниковых, 1926. — 168 с.; Вып. 2: В крепостной деревне: 1852–1857 гг. Записи прошлого, воспоминания и письма. — Л.: Издание М. и С.Сабашниковых, 1927. — 238 с.*

Читаючи згадки Л.Ж[емчужникова]... — упорядником виправлена очевидна друкарська помилка у машинопису (було: М.Ж[емчужникова]).

"Ты знаешь край, где все обильем дышет" — йдеться про вірш О.К.Толстого з 1840-х рр.

...*написана стаття про нього В.Горленка — "Киевск[ая] старина", 1888, [кн.] IV* — див.: *Горленко В. Алексей Алексеевич Перовский // Киевская старина. — 1888. — Кн. 4. — С. 109–124.*

Разом з рідним братом Володимиром... — упорядником виправлена очевидна помилка в імені Володимира Жемчужникова (у машинопису було: "з рідним братом Василем").

с. 23 ...в зацікавленні Перовським долею Шевченка під час заслання... — Василь Олексійович Перовський, позашлюбний син Олексія Кириловича Розумовського, у 1851–1857 роках був Оренбурзьким та Самарським генерал-губернатором і командиром Оренбурзького корпусу. До нього неодноразово зверталися друзі Т.Шевченка, який тоді був на засланні в Оренбурзі, із проханням про полегшення долі засланця. За свідченнями Л.Жемчужникова, В.Перовський "робив усе можливе" для полегшення долі засланого Т.Шевченка. Див.: *Возняк М. З оточення Тараса Шевченка // Культура. — Львів, 1925. — № 3.*

З записок її брата... — див.: *Перовский В.Л. Воспоминания о сестре (Софье Перовской). — М.; Л.: Госиздат, 1927. — 114 с.* Далі М.Грушевський у тексті переказує спогади В.Перовського та посилається на с. 92 даної праці.

Йї батько Лев Миколайович був хрещеником гетьман[ича] Олексія, свого діда... — дещо плутано сформульована М.Грушевським теза вимагає роз'яснення. Йдеться про те, що хрещеним Л.М.Перовського (батька Софії) був його дід, Олексій

Кирилович Розумовський, син гетьмана Кирила Григоровича Розумовського. Сам О.К.Розумовський гетьманом не був, тому до тексту упорядником внесене уточнення. Означення “гетьманич” до О.К.Розумовського вживає й сам М.Грушевський, зокрема у студії “Историограф Малой России” (див. це видання, с. 103).

“В споминах свідків її тодішнього життя...” — М.Грушевський у власному перекладі цитує спогади В.Фігнер. Див.: *Фигнер В.Н.* Софья Перовская (1854—1881) // Былое. — 1918. — Кн. 4—5. — С. 4.

с. 24 “Дбаючи про те, щоб підняти економічний добробут народу...” — М.Грушевський у власному перекладі цитує свідчення С.Перовської. Див.: Показания С.Л.Перовской // Былое. — 1918. — Кн. 4—5. — С. 285—290 (М.Грушевський наводить цитату зі с. 287).

с. 25 Багато, дуже багато обвинувачень висипалось на нас... — М.Грушевський у власному перекладі подає цитає із промови С.Перовської на суді. Див.: Из речей на суде А.И.Желябова, Н.И.Кибальчича и С.Л.Перовской // Былое. — 1906. — Кн. 3. — С. 62—70 (М.Грушевський цитує зі с. 70).

...“1 марта 1881 года”, 1920 — див.: 1 марта 1881 года: Прокламации и воззвания, изданные после царевубийства / Предисл. Н.С.Тютчева. — Петроград: Госиздат, 1920. — 28 с. М.Грушевський наводить прокламацію у власному перекладі на українську мову.

Про так званий “Львівський літопис” (1498–1648) і його ймовірного автора

Перша публікація російською мовою: О так называемой “Львовской летописи” (1498—1648) и ее предполагаемом авторе // Известия Академии наук СССР. Серия VII: Отделение общественных наук. — М., 1931. — № 5. — С. 569—587. Підпис на початку статті після назви: *М.С.Грушевского*. Дата не зазначена.

Текст уперше публікується українською мовою. Переклад з російської і польської Наталії Черкаської. Коментарі перекладача спеціально позначено: *Прим. пер.*

Першодрук статті російською мовою без виправлень подаємо нижче.

О так называемой “Львовской летописи” (1498—1648) и ее предполагаемом авторе

В конце 1839 г. в III томе “Русского исторического сборника”, издававшегося московским “Обществом истории и древностей российских” под редакцией Погодина, появились, под названием “Львовской русской летописи”, анонимные летописные записки из сборника, писанного в 1649 г. Михаилом Гунашевским и, вероятно, им же подаренного Львовскому братству: “Исписание летом от Рож[дства] Х[ристо]ва року 1498 и по нем идущих”. Вместо предисловия или каких-нибудь пояснений происхождения этого памятника в примечании, за подписью Погодина, значилось: “Доставлена мне в новой копии г. Зубрицким из Львова и напечатана здесь с точностью, числа означены в подлиннике церковными буквами; над и кроме знака, здесь употребленного (ударения), поставлены в известных местах еще два, которые здесь опущены, по неимению оных в типографии”. Под текстом напечатано несколько примечаний Зубрицкого, очевидно, в той форме, в какой они были даны (они написаны тогдашним “образованным наречием” львовской интеллигенции, достаточно необычным для московских читателей). Судя по этому, Погодин дал в печать, вероятно, все, чем снабдил свой текст Зубрицкий. Только сопоставляя пояснение о “Перестороге”, данное здесь под 1592 годом с пояснением Зубрицкого относительно текста “Перестороги”, доставленного им непосредственно или

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
О.Юркова “...МАЮ В СВОЇМ ПОРТФЕЛІ СТУДІЙКУ...”: ОСТАННІ ПРАЦІ ТА РЕЦЕНЗІЙНІ ОГЛЯДИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.....	V	
РОЗДІЛ I. ІСТОРИЧНІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	1	
Вікопомна дата	3	361
Про так званий “Львівський літопис” (1498–1648) і його ймовірного автора	28	365
Самовидець Руїни та його пізніші відображення	44	382
Про українську історіографію XVIII століття. Кілька міркувань	74	414
З історичної фабулістики кінця XVIII в.	82	424
“Историограф Малой России”	87	427
РОЗДІЛ II. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ	181	
Wilhelm Wundt. Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte.....	183	450
Lubor Niederle. Manuel de l'antiquité slave. Tome I: l'Histoire.....	186	450
Акад. Вс.Миллер. Очерки русской народной словесности.....	191	451
Проф. М.Сперанский. Русская народная словесность.....	191	451
A.Debidour. Le Histoire diplomatique de l'Europe.....	200	453
L.Lévy-Brühl. Das Denken der Naturvölker.....	202	453
L.Lévy-Brühl. La mentalité primitive.....	202	453
Wilhelm Jerusalem. Soziologie des Erkennens.....	202	453
Richard Thurnwald. Zum gegenwärtigen Stand der Völkerpsychologie.....	202	454
В.П.Адрианова. Житие Алексея, человека Божия.....	213	455
А.Кащенко. Оповідання про славне військо Запорозьке Низове.....	215	455
А.Кащенко. Великий Луг запорозький.....	215	455
А.И.Лященко. Былина о Соловье Будимировиче и saga о Гаральде... ..	219	456
Іларіон Свенціцький. Початки книгопечатання на землях України.....	221	456
М.И.Ростовцев. Элинство и иранство на юге России.....	223	457
M.Rostovtzeff, Hon. D. Litt. Iranians and Greeks in South Russia.....	223	457
M.Rostovtzeff. Les origines de la Russie.....	223	457
М.И.Ростовцев. Скифия и Босфор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических.....	223	457
The Slavonic Review. A Survey of the Slavonic Peoples.....	233	458
James George Frazer. Folk-lore in the Old Testament.....	236	460
Dr. Lubor Niederle. Slovanské Starožitnosti.....	241	461

Max Vasmer. Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven...	246	462
А.И.Яцимирский. Библиографический обзор апокрифов в южнославянской и русской письменности...	248	463
Kazimierz Dobrowolski. Pierwsze sekty religijne w Polsce...	250	463
Д.Заславский. Михаил Петрович Драгоманов...	251	464
Nationernas Bibliotek: Ukrainarna...	255	464
Harold T. Cheshire. The Great Tartar Invasion of Europe...	257	465
Ювілейний Збірник Наукового товариства імені Шевченка у Львові в п'ятдесятиліття оснований, 1873–1923. Записки Наукового товариства імені Шевченка, том СXXXVIII–СXL. Праці Історично-філософичної секції під редакцією Івана Крип'якевича... Праці Філологічної секції під редакцією Кирила Студинського... Хроніка Наукового товариства імені Шевченка у Львові за роки 1923–1925...	259	466
М.Сперанский. К истории взаимоотношений русской и югославянских литератур (Русские памятники письменности на юге славянства)...	265	468
К.М.Тахтарев. Сравнительная история развития человеческого общества и общественных форм. Часть I и II...	266	468
V.J.Mansikka. Die Religion der Ostslaven. I. Quellen...	270	468
Етнографический отдел Государственного Русского музея. Материалы по этнографии. Том III, выпуск первый...	274	469
Louis Eisenmann. The Imperial Idea in the History of Europe...	277	469
Jan Łoś. Początki piśmiennictwa polskiego...	279	469
Venceslas Lednicki. Existe-t-il un patrimoine commun d'études Slaves?...	281	470
Р.Р.Ранайтеску. L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogila archevêque de Kiev dans le principautés roumaines...	285	470
Проф. Йор. Иванов. Богомилски книги и легенди...	287	471
Arturo Cronia. II. Bogomilismo...	289	471
Проф. Хведір Вовк. Студії з української етнографії та антропології...	290	472
Записки Київського інституту народної освіти...	292	473
Ю.Д.Бруцкус. Письмо хазарского еврея от X века...	294	473
Е.Ю.Перфецкий. Русские летописные своды и их взаимоотношения...	295	474
Jozsef Szinnyi. Die Herkunft der Ungarn, ihre Sprache und Urkultur...	297	474
Dr. Eugen Perfeckij, docent University Komenskeho v Bratislavě. Sociálne-hospodárske pomery Podkarpatske Rusi ve století XIII–XV...	299	474
Jaroslav Bidlo. Dějiny Slovanstva...	301	475
Histoire et historiens depuis cinquante ans...	304	475
Доктор славяноведения А.Петров. Отзвук Реформации в русском Закарпатьи XVI в. Няговские поучения на Евангелие...	306	476
Z dějin Východní Evropy a Slovanstva. Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi, profesoru Karlovy University...	307	476

Збірник праць Державного рибного заповідника “Конча-Заспа” ...	309	478
Frank Wollman. Slovesnost Slovanů...	311	478
Галина Вовк. Бібліографія праць Хведора Вовка (1847–1918)...	312	478
Східнослов'янські народності та їх дослідження...	313	479
Dr. Jiří Král. Svidovec v Podkarpatské Rusi. Sídla obyvatelstva...	324	479
Václav Novotný. Českou minulostí...	326	480
Dr. František Štůla, Dr. Antonín Boháč, Dr. Karel Kadlec a Dr. Josef Tvrđý. Zeměpisný obraz, statistika, ústavní zřízení a filosofie slovanstva...	327	480
А.В.Орешников. Классификация древнейших русских монет по родовым знакам...	329	480
Josef Pfitzner. Grossfürst Witold von Litauen als Staatsmann...	330	481
D-r Josef Jirásek. Rusko a my. Studie vztahy česko-slovensko-ruských od počátku 19 století do roku 1867...	332	481
Осип Гермайзе. Україна та Дін у XVII ст. ...	333	481
Віктор Данилевський. Нарис історії розвитку продуктивних органів суспільної людини (спроба матеріалістичної історії техніки)...	335	481
Aus der historischen Wissenschaft der Soviet-Union — Vorträge ihrer Vertreter während der Russischen Historikerwoche...	340	482
Праці Українського високого педагогічного інституту ім.М[ихайла] Драгоманова у Празі...	342	483
J.Рурка. Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmel'nyckij...	344	483
Aleksander Brückner. Dzieje kultury polskiej. Tom pierwszy: Od czasów przedhistorycznych do r. 1506...	346	484
International Bibliography of Historical Sciences. First Year (1926)...	350	484
Михайло Гніп. Громадський рух 1860-х рр. на Україні...	354	485
Збірник Музею діячів науки та мистецтва України...	357	486
Алексей Александрович Шахматов, 1864–1920...	359	486
КОМЕНТАРІ		361
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК		487

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 10. Книга II

Серія “Історичні студії та розвідки”
(1930–1934)

Серія “Рецензії та огляди”
(1924–1930)

Редактор *І.Савлук*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *І.Сімонова*
Коректор *В.Гоменюк*

Формат 70×100/16. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк.
Ум. друк. арк. 44,71. Обл.-вид. арк. 37,0.
Тираж 5000 пр. Зам. № .

Державне підприємство
“Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4826 від 31.12.2014 р.
www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк на ПРАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас”
79005 Львів, вул. Зелена, 20
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 1110 від 08.11.2002 р.

Грушевський М.С.

Г91 Твори: У 50 т. / редкол.: Г.Папакін, І.Гирич та ін. — Львів : Світ, 2002 —

Т. 10. Кн. II : Серія “Історичні студії та розвідки” (1930—1934) ; Серія “Рецензії та огляди” (1924—1930) / упор. О.Юркова. — 2015. — 552 с.

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-922-7 (Т. 10. Кн. II)

Друга книга десятого тому 50-томного зібрання творів М.Грушевського містить праці визначного українського історика, об'єднані у двох серіях — “Історичні студії та розвідки” і “Рецензії та огляди”. У першій з них представлено шість останніх статей М.Грушевського, написаних упродовж 1930—1934 рр. і присвячених історії України, українській історіографії та історії української літератури. Остання велика студія — “Істориограф Малой России” (1934) — друкується вперше.

У другій серії публікуються 60 рецензій та рецензійних оглядів, підготовлених вченим у 1924—1930 рр. (у 1931—1934 рр. М.Грушевський рецензій не писав), дев'ять з них також друкуються вперше.

Статті, опубліковані М.Грушевським уперше російською мовою, подано у перекладі на українську та мовою оригіналу.

Видання розраховане на істориків, соціологів, етнографів, археологів та всіх, хто цікавиться історією України.

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-922-7 (Т. 10. Кн. II)